

مهدی باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰)

* رضا برادران

** محمدصادق گلپور سوته

چکیده

بازشناسی مؤلفه‌های مهدی باوری از زیدیان همزمان با ظهور محمد عبدالله بن حسن مثنی ملقب به نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰) موضوع اصلی پژوهش پیش روست. در این مقاله بررسی تحلیلی عناصر مهدی‌انگاری نفس زکیه پی گرفته شده است که از کارکردهای ویژه‌ای در قیام محمد و همچنین تبیین روند باور به مهدویت در میان زیدیه بروخوردار است. به نظر می‌رسد مهدی باوری نفس زکیه از مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی چون اهتمام به نام و نسب و ویژگی‌های ظاهری تشکیل شده است. چنان‌که تا اندازه‌ای به نشانه‌های ظهور مهدی نیز توجه گردیده است. همچنین نمی‌توان نقش خواص و برخی از جریان‌های غالی را نادیده گرفت. بنابراین تحقیق حاضر با استفاده از منابع معتبر تاریخی، حدیثی و فرقه‌شناسی و همچنین مصادر درون گروهی و بهره‌مندی از تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده از مصادر متقدم و ارائه تحلیل‌های مستند تلاش می‌کند تا تصویری روشن از عناصری ترسیم کند که به مهدی‌انگاری محمد کمک کردند.

واژگان کلیدی

زیدیه، مهدی باوری، مهدی، محمد بن عبدالله، نفس زکیه.

*. دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی.
r.baradaraan@gmail.com

**. دانشجوی کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی، گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی.
sadeghgolpoor@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۱۰
تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۴/۱۱

طرح مسئله

تاریخ زیدیه به عنوان یکی از فرقه‌های شیعه از قیام زید بن علی بن حسین (ع) در سال ۱۲۲ هجری قمری آغاز گشت و آنان پس از تجارت ناموفق در حرکت‌های نخست، سرانجام توانستند در مناطقی از جهان اسلام به حکومت دست یابند و پس از روندی پر فراز و فرود و فترت‌های متعدد، هم اکنون به عنوان فرقه‌ای زنده و پویا در بخش‌هایی از دنیای اسلام و بالاخص یمن، حضوری فعال دارند. در مورد باورهای زیدیان تا به امروز آثار گوناگون و پرشماری از سوی خود زیدیان و دیگر نویسنده‌گان به تحریر درآمده است، اما نگاشته‌های مهدوی در مورد زیدیه اندک است که در ادامه بدان می‌پردازیم.

پرداختن به موضوع مهدویت در میان زیدیه آن هم در عصر ظهور محمد بن عبدالله بن حسن مثنی ملقب به نفس زکیه (۱۴۵ - ۱۰۰) از چند جهت ضروری به نظر می‌رسد. نخست آنکه این باور کارکردهای ویژه‌ای در قیام محمد و پذیرش آن توسط عوام و حتی خواص اثربازار داشته است. همچنان که در این قیام برای نخستین بار از مهدویت به عنوان ابزاری در جهت مشروعیت بخشی به یک قیام مسلحانه استفاده شد و لذا محمد اولین نامزد مهدوی بود که با بهره‌گیری از مشاهده‌های خود با نشانه‌های موعود، به این باور رنگی سیاسی و در عین حال نظامی بخشدید. هرچند ناگفته نماند که تا حدی آموزه مهدویت در قیام زید نیز وجود داشت، اما این موضوع قابل مقایسه با نقش این آموزه در جنبش نفس زکیه نبوده است. بنابراین می‌توان از مهدی‌باوری در این دوران به عنوان یکی از نقاط عطف در سرگذشت این اعتقاد در میان مسلمانان و بالاخص شیعیان یاد کرد. لذا این دوره که شاید یکی از برجسته‌ترین دوره‌ها در ظهور مهدی‌باوری در میان پاره‌ای از زیدیان باشد در حوزه تاریخ فکر نیز بسیار پراهمیت خواهد بود. در ضمن شاید این تحقیق بتواند در تبیین شرایط سیاسی - فکری جامعه آن زمان و میزان نفوذ اندیشه مهدویت در نیمه نخست قرن دوم گامی هرچند ناچیز بردارد و نکته آخر در ضرورت این تحقیق، بررسی تحلیلی تطبیق نفس زکیه در تاریخ با قتل نفس زکیه‌ای است که در مصادر شیعی به عنوان یکی از نشانه‌های ظهور امام زمان (ع) تلقی شده است.

مهدی‌باوری و مسائل مرتبط مانند نشانه‌های ظاهری، علائم الظهور و غیبت و مواردی از این دست در قلمرو تحقیق پیش رو قرار دارند، اما تلاش نویسنده بر آن است که این تحقیق به شخصیت‌نگاری و برآیندی از جزئیات تاریخی قیام نفس زکیه بدل نگردد. لذا آموزه مهدویت و مباحث پیرامونی آن، کانون اصلی این نوشتار را تشکیل می‌دهد. همچنین چندان در این مقال در پی کشف و اثبات تمایل رهبر قیام مدینه نسبت به مهدویت خود نبوده و بیشتر تلاش شده است تا باورهای هواداران زیدی و عموم جامعه در این مسئله بررسی شود.

تحقیق حاضر بازه زمانی تولد و شاید اندکی پس از شهادت محمد را در برمی گیرد. همچنین نیم نگاهی به سرآغاز مباحث مهدوی در میان زیدیان که مقارن با ظهور زید بن علی است داشته است تا تفاوت‌های این دوره در مهدی باوری با زمانه زید روشن شود. چنان‌که در انتها به مظاہر مهدویت در دوره‌های بعد به اشاره پرداخته می‌شود تا بتوان موقعیت خاص و ممتاز این زمان با ادوار مهدی باوری در زمان‌های پسینی را رصد کرد.

بنابراین پرسش اصلی این نوشتار آن است که مهدی باوری در میان بخشی از زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه از چه خصوصیاتی برخوردار است و مؤلفه‌های اصلی آن کدام است؟ سؤالات فرعی نیز عبارتند از: نقش نشانه‌های ظاهری بالاخص در حوزه نام و نسب نفس زکیه در طرح مهدویت او تا چه اندازه است؟ نشانه‌های ظهور مطرح شده در سخنان پیامبر ﷺ یا صحابه و دیگران در قیام و مهدی انگاری نفس زکیه از چه جایگاهی برخوردار است؟ باورمندی به غیبت محمد بن عبدالله به چه صورت بوده و تا چه اندازه در میان زیدیان مورد پذیرش قرار گرفت؟ مهدی باوری زیدیان در عصر نفس زکیه از چه تفاوت‌هایی با دوره‌های قبلی و بعدی برخوردار بوده است؟ فرضیه نویسنده آن است که مهدی باوری در اندیشه پاره‌ای از زیدیان در عصر نفس زکیه رشد قابل توجهی نسبت به دوره قبل؛ یعنی مهدی انگاری زید داشته است. در این دوران توجه زیادی به نام و اسم پدر مهدی و حتی مادر او و همچنین ویژگی‌های ظاهری شده است. چنان‌که تا اندازه‌ای به نشانه‌های ظهور که برخی از آنها توسط رسول خدا ﷺ و صحابه و تابعان مطرح شده بود، توجه گردیده است. در ضمن در این دوران گروه‌های دیگر همچون غالیان نیز به صحته آمده و با مهدویت محمد به دنیال مشروعیت‌بخشی به خویش بودند. در ضمن پس از شهادت محمد، گروهی به غیبت وی باور داشتند که احتمالاً دوام چندانی نیافتند.

برای نزدیک شدن به این فرضیه به منابع گوناگونی اعم از تاریخی، حدیثی، کلامی و فرقه‌نگاری مراجعه شد، چنان‌که از منابع زیدی نیز غفلت نشده است. هرچند مصادر درون گروهی در عصری نگاشته شده است که از عطش مهدی پنداری امامان زیدی کاسته شده و لذا تلاش نویسنده‌گان بر آن بوده است که ضمن برشمودن نفس زکیه از زمرة امامان زیدی، مهدویت او کمرنگ و یا در تضاد با نگاه او و یاران نزدیکش بدانند. در هر حال به رغم آنکه تلاش نویسنده بر آن است تا تنها به آدرس دهی کفایت شده و از آوردن عین مطالب خودداری گردد، به تناسب بحث از شخصیت‌های ویژه و یا زمان و مکانی خاص و همچنین موضوعی حائز اهمیت به آثار مرتبط جهت مطالعه افزون‌تر ارجاع داده شده است. در ضمن یادآور می‌شود که نگارنده‌گان این سطور در مقام ارزیابی برخی از داده‌های تاریخی و امثال آن نبوده و تنها سعی شده است تا تصویری روشن از مهدی باوری در این زمان ارائه گردد.

در مورد موضوع مقاله اثر خاصی تألیف نشده است. البته پیشینه تحقیق را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد: نخست تالیفاتی است که در مورد زیدیه و باورهای آنان به رشتہ تحریر درآمده است که چندان به مهدویت در عصری خاص از حیات آنان توجه نکرده‌اند. دوم آثار بسیار زیادی که در مورد مهدویت با نگاه‌های گوناگون نگاشته شده است.^۱ سوم آثاری که درباره مهدویت در زیدیه و یا با توجه خاص به آن در قالب کتاب^۲، پایان نامه^۳ و یا مقاله^۴ به رشتہ تحریر در آمده‌اند که به رغم ارزش علمی، بازه زمانی دیگر و یا گسترده‌تری را بررسی کرده و چندان به مؤلفه‌های مهدویت در این دوران نپرداخته‌اند و اساساً توجه به تمام عناصری که در متن بدان اشاره خواهد شد و تفکیک در حوزه‌های نسبتاً مختلف مهدی‌باوری در این دوران، در نگاشته‌های پیشینی به چشم نمی‌خورد و لذا نمی‌توان برای موضوع پیش رو به آنان بسنده کرد.

به هر روی پژوهش پیش رو در سه عنوان «مفهوم‌شناسی»، «مؤلفه‌های مهدی‌باوری» و «حسینیان و زیدیان» تلاش کرده است تا تصویری روشن از مهدی‌باوری در این زمان را ارائه کند، چنان‌که در انتهای و «نتیجه» نیز، مهم‌ترین دستاوردها و نقاط عطف تبیین شده است.

مفهوم‌شناسی

در این پژوهش به نظر می‌رسد که باید قبل از آغاز بحث پیرامون سه واژه کلیدی توضیحاتی ارائه گردد که بدین قرارند:

۱. مهدی در لغت اسم مفعول از ریشه «هدی» و به معنای هدایت شده است که نخستین بار توسط «نشوان بن سعید حمیری» (م. ۵۷۳) به صورت مجزا ذیل ریشه «هدی» مورد توجه قرار گرفته است.^۵ و واژه‌نگاران بعدی به کاربرد اصطلاحی این واژه نیز توجه کرده و آن را اسم غالی

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: پارسا، امام مهدی در آینه قلم.

۲. به عنوان نمونه: الهی زاده، جنبش حسینیان و مظفری، جریان‌شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی، ص ۶۰ – ۴۷.

۳. برای نمونه: خلیلی، «مهدویت در زیدیه و مقایسه آن با امامیه» دانشگاه ادبیان، ۱۳۸۹ و قاریان، «مهدویت از دیدگاه فرقه‌های زیدیه»، حوزه علمیه، ۱۳۹۵.

۴. به عنوان نمونه: موسوی‌نژاد، «مهدویت و فرقه حسینیه زیدیه»، مجله هفت آسمان، شماره ۲۷، ص ۱۶۲ – ۱۲۷؛ فرمانیان، «بازتاب مهدویت در تاریخ سیاسی اسلام»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادبیان، ص ۳۰۰ – ۳۹۷؛ جاودان، «گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در تشیع»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادبیان، ص ۴۲۲ – ۴۱۴؛ موسوی‌نژاد و موسوی آقداش، «بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی»، مجله انتظار موعود، ش ۴۸، ص ۱۱۶ – ۹۵.

۵. حمیری، شمس‌العلوم، ج ۱۰، ص ۶۸۹۷ – ۶۸۹۶.

برای موعود آخرالزمانی می‌دانند.^۱ بنابراین مهدی اصطلاحی و لغوی متفاوت هستند و در این تحقیق مهدی در اصطلاح مورد نظر می‌باشد؛ یعنی موعود و نجات بخشی که در زمانه‌ای پر از ستم قیام کرده و آن را به دنیایی پر از عدل بدل می‌سازد و در این میان علاوه بر خود مهدی، به مباحث مرتبط با آن نیز پرداخته می‌شود.

۲. زیدیه از دیگر واژگان کلیدی این تحقیق به شمار می‌آید و صرفاً گروهی را هدف قرار نمی‌دهد که در آثار فرقه‌نگاری در ذیل عنوان زیدیه بدان پرداخته شده است^۲ بلکه هواداران نفس زکیه و شاخه حسنی فرزندان امیر مؤمنان علیهم السلام^۳ که بعدها عقاید و چارچوب‌های مشخصی برای خویش تعریف کردند، در این پژوهش مورد عنایت هستند.

۳. مؤلفه را در لغت سازه، سازنده و تشکیل دهنده^۴ معنا کرده‌اند که شاید بتوان معنای مصطلح آن را در اموری مشابه دانست که یک سازه را تشکیل می‌دهند. شایان ذکر است که این واژه اصطلاحی جدید به شمار آمده و در مصادر متقدم لغتنگاری از واژه «الف» و در معنای رسیدن به هزار^۵ و در ادبیات قرآنی از «الفت» و در مفهوم جلب دوستی و محبت (توبه / ۶۰) به کار رفته و در معنای امروزی کاربردی نداشته است. در هر حال مراد از مؤلفه در تحقیق پیش رو به معنای عناصر و شاخص‌های مهدی باوری در این دوران است که به برخاست اعتقاد به مهدویت نفس زکیه کمک می‌کنند.

مؤلفه‌های مهدی باوری در این دوره

در ابتدا باید گفت که محمد بن عبدالله بن حسن مثنی (م. ۱۴۵)^۶ ملقب به نفس زکیه - که برخی

۱. ابن اثیر جزري، النهاية في غريب الحديث، ج ۵، ص ۲۵۴؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۳۵۴ طبعی، مجمع البحرين، ج ۱۰، ص ۴۷۶ – ۴۷۵؛ زیدی، تاج العروس، ج ۲۰، ص ۳۳۲.

۲. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۶۱ – ۵۴؛ اشعری قمی، المقالات والفرق، ص ۷۴ – ۷۱؛ ناشی اکبر، مسائل الامامه، ص ۲۰۳ – ۲۰۰؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۷۵ – ۶۵؛ بغدادی، الفرق بين الفرق، ص ۲۶ – ۲۲؛ شهرستانی، الملل والنحل، ج ۱، ص ۱۸۹ – ۱۷۹؛ حمیری، حور العین، ص ۱۸۹ – ۱۸۴.

۳. برای اطلاعات بیشتر در مورد حسینیان ر.ک: الهی زاده، جنبش حسینیان.

۴. برای اطلاعات بیشتر پیرامون عقاید و اصول فکری زیدیه ر.ک: موسوی نژاد، «آشنایی با زیدیه»، مجله هفت آسمان، ش ۱۱، ص ۱۰۲ – ۷۹.

۵. حق شناس و همکاران، فرهنگ معاصر هزاره، ص ۲۷۵.

۶. ابن درید، جمهرة اللغة، ج ۲، ص ۱۰۹۱؛ جوهری، الصحاح، ج ۴، ص ۱۳۳۲.

۷. در ارتباط با نفس زکیه کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده است که اهم آنها عبارت‌اند از: الهی زاده،

این عنوان را به خاطر زهد و ورع او می‌دانند^۱ - در سال یک صد هجری متولد شد^۲ و در زمان حکومت منصور دوایقی (۱۳۶ - ۱۵۸) و در سال ۱۴۵ هجری به قیامی در مدینه دست زد که در نهایت و در جنگ با سپاه عباسی شکست خورد و کشته شد.^۳

با ظهور محمد افق‌های جدیدی در مسئله مهدویت در میان زیدیان و به ویژه حسینیان گشوده شد که در بردارنده جزئیات فزون تری در مورد نام و نسب مهدی، خصوصیات بدنی و ظاهری و تا حدی علائم الظہور و غیبت بود و گامی بلند در جهت گسترش مهدی‌باوری در میان زیدیان از سادگی و بساطت پیشین به حساب می‌آمد. در توضیح باید گفت که هم زمان با ظهور زید بن علی، نخستین باورهای مهدوی درون زیدیه شکل گرفت و اعتقاد به مهدویت زید در همان دوره حیات نخستین امام زیدی در میان برخی از هواداران او وجود داشت،^۴ اما مهدی‌باوری در آن دوره را نمی‌توان با زمان نفس زکیه مقایسه کرد و همان‌طور که گفته شد مهدویت در این عصر صاحب ابعاد بسیار گسترده‌تری شد که مهم‌ترین مؤلفه‌ها و عناصر آن بدین قرارند:

یک. نام و نسب

یکی از مهم‌ترین عناصر مهدی‌باوری در زمان نفس زکیه، توجه ویژه به نام وی، اسم پدر و حتی مادرش در اثبات مهدویت اوست، چنان‌که کنیه محمد نیز از نگاه برخی نشان از مهدی بودن او دارد. در توضیح باید گفت که در این دوره در مورد اسم و نسب مهدی تأکید فراوانی صورت گرفت. لذا روایات

جنیش حسینیان، ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی و قاضی قیام نفس زکیه با مقدمه‌ای درباره اصول قرآنی نگرشی به تاریخ مهدوی عباس آباد، «قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه)» نخستین قیام علویان علیه خلافت عباسی^۱، مجله جغرافیا و برناوه ریزی، شماره ۱۶، ص ۱۴۶ - ۱۳۱؛ ولوی و کربیمی قهی، «رویارویی نظری گفتمان‌های «سلطه» و «مقاومت» در مکاتبات منصور دوایقی و محمد نفس زکیه»، مجله تاریخ اسلام و ایران، ش. ۴، ص ۲۰۲ - ۱۷۱؛ جلالی و شاطری احمدآبادی، «بررسی اعتبار روایت المهدی فی لسانه رته و نقش جنیش محمد بن عبدالله حسنی در جعل آن»، مجله حدیث پژوهی، شماره ۱۱، ص ۱۵۸ - ۱۳۹؛ آینه‌وند و دیگران، «واکاوی قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و نتایج و پیامدهای آن»، مجله شیعه‌شناسی، ش. ۴۸، ص ۲۲۶ - ۲۰۳.

۱. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۹۵.

۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۰.

۳. ابن سعد، طبقات الکبیری، ج ۵، ص ۴۴۰ - ۴۳۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲۱ - ۹۲؛ طبری، تاریخ الامم و الملوك (تاریخ طبری)، ج ۷، ص ۵۵۲ - ۶۰۹؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۶۲ - ۲۰۶.

۴. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: موسوی‌نژاد و موسوی آقداش، بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی، ص ۱۱۶ - ۹۵.

بسیاری که مهدی و پدرش را همنام^۱ موافق^۲ و یا مشابه^۳ پیامبر ﷺ و والدش می‌داند، مورد توجه قرار گرفت و حتی برخی از گزارش‌ها نام مهدی را به صراحت «محمد بن عبدالله» می‌دانست.^۴

این روایات که حتی در پاره‌ای از منابع امامی نیز به چشم می‌خورد^۵ سبب شد که برخی از دانشمندان امامیه آنها را ساخته زیدیان و عباسیان بدانند؛^۶ زیرا نفس زکیه و مهدی عباسی (۱۶۹ - ۱۵۸) هر دو محمد بن عبدالله بودند و یا توجیهات دیگری از قبیل اضافه شدن بخش مشابهت اسم پدر بر اصل روایت که تنها به همنامی پیامبر و مهدی اشاره دارد^۷ و نکته‌های دیگری که^۸ در اینجا وجود دارد.^۹

به هر حال برحسب پاره‌ای از گزارش‌ها برخی با تولد نفس زکیه – که نام او محمد و نام پدرش عبدالله بود – و با استناد به روایت رسول خدا ﷺ مبنی بر اینکه نام مهدی محمد بن عبدالله است،

۱. ابن حماد، فتن، ص ۲۶۰؛ بزار، مسنن البزار، ج ۸، ص ۲۵۸ - ۲۵۷؛ طبرانی، معجم الكبير، ج ۱۹، ص ۳۲؛ دانی، السنن الواردة في الفتن، ج ۵، ص ۱۰۴۱ - ۱۰۳۹؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۳۸۷ و ج ۳، ص ۱۰؛ ابن عساکر، تاریخ دمشق، ج ۴۹، ص ۲۹۶ - ۲۹۵.

۲. در برخی از روایات تعبیر یواطی به معنای توافق (جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۸۲ - ۸۱) آمده است.

۳. برای نمونه در منابع حدیثی ر.ک. ابن حماد، فتن، ص ۳۶۰؛ ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۱۳، ص ۳۶۵؛ ابن داود، ستن ابی داود، ج ۴، ص ۸۷؛ دولابی، الکنی و الاسماء، ص ۴۲۷ شاشی، مسنن الشاشی، ج ۲، ص ۱۱۰ - ۱۰۹؛ ابن منادی، الملحم ابن منادی، ص ۱۷۸؛ ابن اعرابی، المعجم ابن اعرابی، ص ۶۸۰؛ طبرانی، معجم الاوسط، ج ۲، ص ۵۵؛ طبرانی، معجم الكبير، ج ۱۰، ص ۱۳۳ و ۱۳۵؛ حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۸، ص ۲۹۷۲ و ۲۹۹۷؛ دانی، السنن الواردة في الفتن، ج ۵، ص ۱۰۵۴؛ بیهقی، الاعتفاد، ۲۱۶ - ۲۱۵؛ ابن جوزی، العلل المتناهیة، ج ۲، ص ۸۵۷ - ۸۵۶؛ ابن اثیر جزیری، جامع الاصول، ج ۱۰، ص ۳۳۰ و برای نمونه در منابع تاریخی ر.ک. بسوی، المعرفة والتاریخ، ج ۳، ص ۱۸۷؛ ابونعمیم، تاریخ اصبهان، ج ۲، ص ۱۶۵.

۴. خوارزمی، المناقب، ص ۶۳ - ۶۱.

۵. ابن منادی، الملحم ابن منادی، ص ۲۷۳ - ۲۷۲؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۴.

۶. طووسی، الغیب، ص ۱۸۲ - ۱۸۰؛ طووسی، امالی، ص ۳۵۲ - ۳۵۱؛ ابن بطريق، عمدة عیون صحاح الأخبار، ص ۴۳۳ - ۴۳۲؛ ابن طاووس، الملحم و الفتن، ص ۱۳۹، ۱۳۹ - ۱۵۱؛ ابی طاووس، الطراف، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ابن حاتم شامی، الدر النظیم، ص ۷۵۴؛ اربلی، کشف الغمة، ص ۳۹۹ - ۳۹۸، ۴۳۸، ۴۳۷؛ اربلی، کشف الغمة، ص ۴۷۴ و ۴۷۳.

۷. مؤسسه معارف اسلامی، معجم احادیث امام مهدی ﷺ، ج ۱، ص ۱۹۷ - ۱۹۶.

۸. گنجی شافعی، البيان في أخبار صاحب الزمان ﷺ، ص ۴۸۵.

۹. اربلی، کشف الغمة، ص ۴۴۳ - ۴۴۱ و ۴۷۷ - ۴۷۶؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۱۰۴ - ۱۰۳.

۱۰. برای اطلاعات بیشتر در مورد توجیه این دسته از روایات: طووسی، پاورقی، الغیب، ص ۱۸۱ - ۱۸۲؛ مؤسسه معارف اسلامی، معجم احادیث امام مهدی ﷺ، ج ۱، ص ۱۹۷ - ۱۹۵.

امیدوار شده و با اظهار شادی، به یکدیگر بابت زاده شدن مهدی بشارت می‌دادند.^۱ چنان‌که فرقه نگاران نیز استدلال برخی از مدعیان مهدویت نفس زکیه را همین مشابهت اسمی دانسته‌اند.^۲

در این میان به روایاتی نیز که مهدی را با پیامبر هم کنیه می‌داند^۳ توجه شده است؛^۴ زیرا برخی برای نفس زکیه لقب «ابوالقاسم» را نیز ذکر کرده‌اند.^۵ هرچند به نظر می‌رسد کنیه او همان اباعبدالله باشد^۶ و این موضوع بیشتر در مورد محمد بن حنفیه (م ۸۱) صادق است که معروف به ابوالقاسم است.^۷

از سوی دیگر به مادر نیز عنایت شده و نبودن کنیز در میان مادران مهم می‌شود، همان نکته‌ای که سبب استهزا زید از سوی هشام بن عبدالملک (۱۲۵ - ۹۵)^۸ و برخی از بنی‌هاشم^۹ شده بود؛ اما نفس زکیه چنین شرایطی را نداشت و او را صریح قریش می‌نامیدند.^{۱۰} لذا در برخی از گزارش‌ها در کنار مشابهت اسمی، او را به سبب نبودن کنیز در میان مادرانش مهدی می‌دانستند.^{۱۱} چنان‌که محمد در نامه‌نگاری‌های خود با منصور نیز به احقيقت برخلافت با توجه به این خصوصیت استدلال کرده است.^{۱۲}

نام مادر او یعنی «هنده»^{۱۳} نیز مورد توجه قرار گرفته است که بر طبق پیش‌بینی‌ها مادر موعود اسمی سه حرفی داشته که با «هاء» آغاز و با «dal» خاتمه می‌یابد.^{۱۴}

۱. ابوالفرج اصفهانی، *مقالات الطالبین*، ص ۲۱۶.

۲. نوبختی، *فرق الشیعه*، ص ۶۲؛ اشعری قمی، *المقالات و الفرق*، ص ۴۳ و ۷۶؛ بغدادی، *الفرق بین الفرق*، ص ۴۳ و ۲۲۹.

۳. صدوق، *كمال الدين*، ج ۱، ص ۲۸۶ و ۲۸۷ و ج ۲، ص ۴۱؛ طوسی، *الغییه*، ص ۲۷۲.

۴. صادقی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، ص ۱۲۷.

۵. ابن عنبه، *عمدة الطالب*، ص ۹۵ - ۹۶.

۶. ابن سعد، *طبقات الکبری*، ج ۵؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقالات الطالبین*، ص ۲۰۶.

۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد القاب نفس زکیه و نقش آن در مهدی انگاشتن او ر.ک: قاضی، *الکیسانیه فی التاریخ والادب*، ص ۲۲۸ - ۲۲۷.

۸. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، ص ۴۳۸؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۱۶۵؛ ذہبی، *تاریخ اسلام*، ج ۳، ص ۲۰۶.

۹. بلاذری، *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۲۳۰ و ج ۸، ص ۲۴۸؛ طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۱۶۴ - ۱۶۳.

۱۰. ابوالفرج اصفهانی، *مقالات الطالبین*، ص ۲۰۶، ۲۱۱ و ۲۱۵.

۱۱. نعمانی، *الغییه*، ص ۲۳۰ - ۲۲۹.

۱۲. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۷، ص ۵۶۸.

۱۳. ابن سعد، *طبقات الکبری*، ج ۵؛ بلاذری، *انساب الاشراف*، ج ۳، ص ۷۵؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقالات الطالبین*،

ص ۲۱۲.

۱۴. همان.

شایان ذکر است که در برخی از روایات که عمدتاً از سوی صادقین^۱ به عنوان معاصران محمد بن عبدالله صادر شده بود، قتل نفس زکیه به عنوان یکی از علائم ظهور شناخته شده^۲ که نام او محمد^۳ و در پاره‌ای از روایات از فرزندان امام حسن^۴ خواهد بود. لذا برخی از علمای ابی طالب محمد بن عبدالله را همان نفس زکیه موعود در روایات می‌دانستند.^۵ چنان‌که در معاصرین نیز برخی بر این اعتقادند.^۶ در هر حال تمام مجموعه می‌تواند میزان اهتمام به نام و نسب را در این مقطع برای تصدی عنوان مهدویت مشخص سازد و در این زمان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مهدی دانستن نفس زکیه، مشابهت‌های اسمی و تکیه بر حسب و نسب او می‌باشد.

دو. ویژگی‌های ظاهری

از دیگر مؤلفه‌های مهدی باوری در این زمان را می‌توان در نشانه‌های ظاهری دانست. بدین معنا که برخی از شیعیان و بالاخص زیدیان و هواداران محمد با استدلال به پاره‌ای از ویژگی‌های بدنی وی، او را همان مهدی موعود می‌دانستند؛ چون این نشانه‌ها را منطبق بر روایاتی می‌دانند که در مورد مهدی و علامات او صادر شده بود. به عنوان نمونه گرفتگی در زبان محمد^۷ و تطبیق آن با احادیثی که مهدی را دارای سنگینی در زبان^۸ می‌داند^۹ و یا این ویژگی که او را محمد بن عبدالله می‌نامد^{۱۰} سبب شد که بنا بر ادعای برخی تاریخ‌نویسان، حتی بعضی از خاندان اهل بیت^{۱۱} نیز نفس زکیه را مهدی بپنداشتند.^{۱۲}

۱. برای اطلاعات بیشتر در مورد بررسی متن، سند و نقد روایات قتل نفس زکیه به عنوان یکی از علامات ظهور ر.ک: صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۱۵۸ - ۱۲۵.
۲. صدقون، کمال الدین، ج ۱، ص ۳۳۱؛ طوسی، الغیہ، ص ۴۶۴.
۳. ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۲۰.
۴. همان، ص ۲۰۷.
۵. صدر، تاریخ غیبت کبری، ص ۶۳۶ - ۶۳۰؛ صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۱۵۷ - ۱۵۶ و در مقابل: پورسیدآقایی و قاسمی، «گزاره، آموزه، دکترین) نفس زکیه»، مجله مشرق موعود، شماره ۴، ص ۲۶ - ۲۰؛ اسماعیلی، «بررسی نشانه‌های ظهور»، کتاب چشم به راه مهدی^{۱۲}، ص ۲۸۳ - ۲۸۲.
۶. طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۶۳؛ ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۵ - ۲۱۳.
۷. ابن حماد، فتن، ص ۲۵۸.
۸. البته برخی به نقد این احادیث و نقش حسینیان در جعل آنها پرداخته‌اند. برای نمونه ر.ک: جلالی و شاطری، احمدآبادی، «بررسی اعتیار روایت المهدی فی لسانه رته و نقش جنبش محمد بن عبدالله حسنی در جعل آن»، مجله حدیث پژوهی، شماره ۱۱، ص ۱۵۸ - ۱۳۹.
۹. ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۴.
۱۰. همان، ص ۲۱۵ - ۲۱۴.

چنان که خالی در کتف او^۱ همانند پیامبر ﷺ نیز به مهدی انگاری او دامن زده است؛^۳ زیرا در ویژگی‌های مهدی نیز به شبیه چنین علامتی اشاره شده^۴ و حتی در سرودهای شاعران آن زمان این نکته انعکاس یافته است.^۵

در ضمن اخباری که علاوه بر برخی از نشانه‌های پیش‌گفته به تولد مهدی در مدینه نیز اشاره دارد^۶ می‌تواند به این مجموعه اضافه شود. لذا در پایان این بخش باید گفت که ویژگی‌های ظاهری نقشی تعیین‌کننده در مهدی انگاری محمد داشته است و همان‌گونه که گفته شد، این مسئله حتی در گفته‌های شاعران آن دوره نیز نفوذ کرده بود که نشان می‌دهد تا چه اندازه، مهدویت محمد در افکار عمومی مورد پذیرش واقع شده بود.

سه. نشانه‌های الظهور

علام الظہور مؤلفه دیگری است که در طرح و پذیرش مهدویت محمد مؤثر بوده است. البته نمی‌توان نقش آن را در یک رتبه با عناصر قبل دانست؛ بدین معناکه از سوی نزدیکان و کسانی که به مهدویت وی باور داشتند، کمتر اهتمامی به تطبیق شرایط قیام او با روایات مرتبط با نشانه‌های ظہور مهدی دیده می‌شود، لذا با آنکه به ظاهر برخی از نشانه‌های ظہور چون برآمدن پرچم‌های سیاه از مشرق به واقعیت پیوسته بود،^۷ نشانی از استدلال به این مسائل در کلام طرفداران مهدویت محمد به چشم نمی‌خورد و تنها بر شایستگی و نشانه‌های ظاهری اکتفا می‌شود. البته می‌توان رگه‌هایی از ارتباط مهدی انگاری محمد با علائم الظہور را در زمان قیام و تعداد یاران او مشاهده کرد.

در توضیح باید گفت که قیام محمد که از اواخر جمادی الثانی^۸ یا اوایل ربیع^۹ سال ۱۴۵ آغاز شد

۱. همان، ص ۲۱۱ و ۲۱۵.

۲. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۲۳، ۱۲۸، ۲۷۲، ۳۱۵ و ۳۱۹، ج ۴، ص ۵۸؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۳۹۲ – ۳۹۱؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۲، ص ۲۹۵؛ بیهقی، دلائل النبوه، ج ۱، ص ۲۶۲ و ۳۰۴، ج ۲، ص ۲۸ و ۹۵، ج ۶، ص ۲۷۶ و برای اطلاعات بیشتر در مورد نظرات گوناگون پیرامون این موضوع ر.ک: صالحی شامی، سبل الهدی، ج ۲، ص ۵۴ – ۴۵.

۳. ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۱ و ۲۱۵.

۴. ابن حماد، فتن، ص ۲۱۶ و ۲۵۹؛ نعمانی، الغیبه، ص ۲۱۶.

۵. ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۱۵.

۶. ابن حماد، فتن، ص ۲۵۹.

۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد رایات سود، پرچم‌های سیاه به عنوان یکی از علامات ظہور ر.ک: صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظہور، ص ۱۲۳ – ۹۷.

۸. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۴۳۹؛ بسوی، المعرفة و التاریخ، ج ۱، ص ۱۲۵؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۹۴؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۵۷؛ ابوالفرق اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۳۲.

۹. ابن خیاط، تاریخ خلیفه، ص ۲۷۶ و ۲۸۳؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۵۶.

می‌تواند تا حدی مهدویت نفس زکیه را به علائم الظہور گره بزند که طبق گزارش‌ها در بین جمادی و رجب اتفاقات ویژه‌ای رخ خواهد داد که گاه با تعبیر «العجب كل العجب» و بدون اشاره به حوادث ذکر شده است^۱ و گاه به ظهور رویدادهایی چون جمع شدن اضداد و زنده شدن مردگان و امثال آن^۲ و یا باران‌های پیاپی و سبز شدن زمین^۳ اشاره رفته است؛ به گونه‌ای که در پاره‌ای از روایات، کوچ در این زمان را بهتر از ماندن ولو با بالاترین امکانات می‌داند.^۴

چنان‌که رجب نیز در هنگامه ظهور آبستن حوادث متعددی چون بانگ‌هایی سه گانه^۵، کسوف ماه^۶ و یا طلوع چهره‌ای در ماه و نمایان شدن دستی^۷ می‌باشد. در بسیاری از گزارش‌ها هم به خروج سفیانی در ماه رجب اشاره شده است^۸ که شاید اخبار مرتبط با قیام اهل مغرب در بین جمادی و رجب و نبرد با سفیانی^۹ نیز مرتبط با همین موضوع باشد. هرچند نمی‌توان تمام این اخبار را صحیح دانست، اما برخی از تاریخ نویسان همراهی مردم مدینه با محمد بن عبدالله در قیام را به‌خاطر همین احادیث پیشگویی شده برای اتفاقات بین جمادی و رجب می‌دانند.^{۱۰}

همچنین تعداد یاران او که به عدد اهل بدر یعنی ۳۱۳ نفر^{۱۱} بود نیز می‌تواند در این زمینه قابل تأمل باشد؛ زیرا برخی از احادیث از زبان امیر مؤمنان علیه السلام^{۱۲} و یا امام سجاد علیه السلام^{۱۳} و امام باقر علیه السلام^{۱۴} و

۱. ابن منادی، الملاحم، ص ۱۶۶؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتنه، ص ۱۴۴ و ۱۵۹.
۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۶، ص ۵۴؛ ابن منادی، الملاحم ابن منادی، ص ۳۰۷ – ۳۰۴؛ صدوق، معانی الاخبار، ص ۴۰۶.
۳. ابن طاووس، الملاحم و الفتنه، ص ۱۹۸.
۴. ابن حماد، فتن، ص ۱۴۹؛ حاکم نیشابوری، المستدرک على الصحيحین، ج ۸، ص ۳۰۵۷؛ مقدسی، البداء والتاریخ، ج ۲، ص ۱۷۳ – ۱۷۲؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتنه، ص ۴۴ و ۱۵۹.
۵. خراز، کفاية الائمه، ص ۱۵۹ – ۱۵۷.
۶. طبری آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۴۸۴.
۷. نعمانی، الغیبه، ص ۲۵۲.
۸. نعمانی، الغیبه، ص ۳۰۰ – ۲۹۹ و ۳۰۲؛ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۵۰ و ۶۵۲؛ طوسی، امسالی، ص ۵۶۷۹؛ شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۴۳؛ قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۳، ص ۱۱۶۲ – ۱۱۶۱.
۹. دانی، السنن الوارده فی الفتنه، ج ۵، ص ۱۰۲۲ – ۱۰۲۱.
۱۰. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۶، ص ۹۴.
۱۱. طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۸۸؛ ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۲۴۲.
۱۲. نعمانی، الغیبه، ص ۱۹۶ – ۱۹۵؛ طوسی، الغیبه، ص ۴۷۷.
۱۳. صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۵۴؛ قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۳، ص ۱۱۵۶.
۱۴. ابن حماد، فتن، ص ۲۴۱؛ نعمانی، الغیبه، ص ۳۱۵؛ طبری آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۴۵۶ – ۴۵۵؛ طوسی، الغیبه، ص ۴۷۷ – ۴۷۶.

همچنین امام صادق علیه السلام^۱ تعداد یاران مهدی را همین مقدار می‌داند، هر چند در این زمینه روایات معارضی هم از سوی ائمه علیهم السلام^۲ صادر شده است.^۳

در مجموع می‌توان چنین گفت که توجه به نشانه‌های ظهور در مهدی انگاشتن محمد چندان بی‌تأثیر نبوده است. البته نقش این عنصر را نمی‌توان با مؤلفه‌های پیشین مقایسه کرد، اما در عین حال نمی‌توان این موضوع را نیز را بهطور کلی نادیده انگاشت.

چهار. حمایت خواص

عنصر دیگری که در مهدویت نفس زکیه نقش آفرینی کرده است، حضور خواص اثرگذار در جامعه آن زمان در کنار محمد بوده و اعتقاد برخی از ایشان به مهدویت اوست که این گروه خود شامل دسته‌هایی چون غالیان و همچنین عالمان مدینه خواهد بود. به عبارتی روش‌تر برخی معتقدند که ادعای امامت و یا مهدویت برای محمد بن عبدالله حتی قبل از خروج او نیز توسط برخی از غلات چون مغیره بن سعید،^۴ (م. ۱۱۹) بیان بن سمعان^۵ (م. ۱۱۹) و ابومنصور عجلی^۶ (۱۲۰ - ۱۲۲)^۷ نیز

۱. طبری آملی صغیر، دلائل الامامه، ص ۵۶۲ - ۵۶۴ و ۵۷۵ - ۵۷۷؛ طوسی، الغیہ، ص ۴۷۸ - ۴۷۷؛ ابن طاووس، الملاحم و الفتنه، ص ۲۰۵ - ۲۰۱؛ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۶۷۲ - ۶۷۳.

۲. همان، ص ۶۵۴.

۳. مغیره بن سعید از غالیان زمان امام باقر علیه السلام^۸ است که احتمالاً بیان بن سمعان به قیامی علیه خالد بن عبدالله قسری (م. ۱۲۶) حاکم اموی کوفه (۱۰۵ - ۱۲۰) در زمان هشام بن عبدالملک (۱۲۵ - ۱۰۵) دست زد که در نهایت به دستگیری و قتل آنان منجر شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ابوالمعالی، بیان الادیان، ص ۷۴ - ۷۳؛ مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص ۴۲۳ - ۴۲۲؛ بهرامی، «مغیره بن سعید و ظهور اندیشه حروفی گری در عصر امویان»، مجله مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۵، ص ۵۲ - ۵۶. برای ارتباط مهدویت نفس زکیه و مغیره در کتاب‌های فرق رک: نوبختی، فرق الشیعه، ص ۶۳ - ۶۶؛ ناشی اکبر، مسائل الامامه، ص ۱۹۹ و ۲۰۳؛ اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص ۷۷؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۹ - ۸ و ۲۳؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۴۴ - ۴۳ و ۲۲۹؛ حمیری، حور العین، ص ۱۶۸.

۴. بیان بن سمعان از غلات زمان امام پنجم علیه السلام^۹ است که با مغیره علیه خالد بن عبدالله دست به قیام زد و کشته شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: زریاب: «بیانیه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۵۶ - ۵۴؛ حبیبی مظاهري، «بیان بن سمعان تمیمی نهدی»، دانرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۲۵۴ - ۲۵۲؛ تاکر، «بیان بن سمعان و بیانیه»، مجله طلوع، شماره ۲۵، ص ۱۳۶ - ۱۲۵.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۷۷؛ نعمانی، الغیہ، ص ۲۳۰ - ۲۲۹.

۶. از غالیان مشهور شیعه در اوایل سده دوم هجری است که سرانجام به دست یوسف بن عمر تقفقی (۱۲۲ - ۱۲۰) کشته شد. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: انصاری، «ابومنصور عجلی»، دانرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، ص ۲۹۰ - ۲۸۷.

۷. اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۲۵؛ حمیری، حور العین، ص ۱۷۰ - ۱۶۹.

^۱ پیگیری می‌شده، هرچند در مورد برخی از این موارد تردیدهای جدی وجود دارد.

در هر حال مهدویت محمد با تبلیغات پرنگ عبدالله محضر (م. ۱۴۵)^۲ و شاید با گفتارهایی از جانب خود محمد^۳ آن قدر شدت یافت که برخی از خواص جامعه آن روز چون محمد بن عجلان^۴ (م. ۱۴۸)^۵ و عبدالله بن جعفر بن عبدالرحمن^۶ (م. ۱۷۰)^۷ به این مسئله اعتقاد یافتند و او را مهدی موعود می‌دانستند که طبعاً این همراهی می‌توانست در باور پذیری مهدویت محمد نقشی عمده‌ای ایفا کند؛ به گونه‌ای که برخی تاریخ نویسان مهدویت نفس زکیه را حتی از دوران کودکی گزارش داده^۸ و همین سبب شد تا او زندگی مخفیانه‌ای داشته باشد.^۹

پنج. باور به غیبت

از دیگر نکات قابل توجه در موضوع مهدویت محمد، باور به غیبت اوست؛ هرچند این موضوع را شاید نتوان به نوعی از مؤلفه‌های مهدی انگاری محمد دانست؛ به هر حال اعتقاد به غیبت از مسائل مرتبط با مهدویت است که در برخی از جریان‌های مهدی گرا چون کیسانیه^{۱۰} و حتی امامیه وجود دارد.^{۱۱} در توضیح باید گفت که نفس زکیه با شکست و شهادت، تا حدود زیادی شرایط مهدوی را از دست داد و اعتقاد به مهدویت او بسیار کمرنگ گشت و این موضوع در گفتار کسانی که او را مهدی می‌دانستند، قابل مشاهده است.^{۱۲} چنان‌که برخی از طرف‌داران غالیان نیز با مرگ نفس زکیه از

۱. برادران، تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه، ص ۱۳۱.

۲. بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۷۶ و ۷۹؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۱۸۵ – ۱۸۶ و ۲۲۴.

۳. همان، ص ۲۱۲؛ طبری، تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۶۷.

۴. او از فقهاء و مفتیان مدینه بود که حلقه درسی نیز تشکیل داده بود. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵، ص ۴۳۱ – ۴۳۰.

۵. همان، ص ۱۳۱؛ ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۵۴.

۶. او از فقهاء و عالمان مدینه بود که در قیام محمد نیز شرکت جست. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: ذہبی، تاریخ اسلام، ج ۱۰، ص ۲۹۲ – ۲۹۱.

۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۵۶.

۸. همان، ص ۲۱۲، ۲۱۴ و ۲۱۶.

۹. همان، ص ۲۱۲ و ۲۱۶؛ بلاذری، انساب الاشراف ج ۳، ص ۷۹ – ۷۶.

۱۰. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: برادران، تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه، ص ۹۶ – ۸۲.

۱۱. برای اطلاعات بیشتر: ر.ک رضوانی، امامت و غیبت.

۱۲. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۲۵۶.

مهدویت او نالمید شدند.^۱ و لذا شماری از تاریخ‌نگاران نیز تلاش کرده‌اند با آوردن پیشگویی‌ها از شهادت محمد، اعتقاد به مهدویت او را با چالش مواجه سازند.^۲

اما بعضی از فرق نویسان باور گروهی به عدم مرگ نفس زکیه و غیبت در کوه «علمیه» در راه مکه و نجد،^۳ « حاجر»^۴ از نواحی نجد^۵ و یا «طمیه» در مسیر مکه و در محاذات حاجر^۶ را بازتاب داده‌اند^۷ و آن کس که در میدان جنگ کشته شد را شیطانی در صورت محمد می‌دانند^۸ که احتمالاً دوام چندانی نداشته است و زیدیان بالاخص از میانه قرن سوم اعتقادی به غیبت نداشته و حتی با ادعای غیبت از سوی امامیه به مقابله پرداخته‌اند.^۹

ناگفته نماند که برخی از محققان بر این باور هستند که برخی از طرفداران محمد پس از آنکه از مهدویت او به سبب شهادتش نالمید شدند، او را همان نفس زکیه‌ای دانستند که در روایات قتلش به عنوان یکی از نشانه‌های ظهور مهدی یاد می‌شود.^{۱۰}

حسنیان و زیدیان

آخرین نکته که در پایان بحث توجه بدان بسیار ضروری است، توجه به دو جریان حسنیان و زیدیان در طول تاریخ است. بدین معنا که بعضی معتقد‌نند اعتقاد به مهدویت نفس زکیه را نمی‌توان به حساب زیدیه گذشت و این «حسنیان» بودند که با اعتقاد به مهدویت زید به طرفداری از قیام او برخاستند؛^{۱۱} اما شاید بتوان گفت که به رغم اعتراف به زیدی نبودن تمام حسنیان، امامت نفس زکیه را بسیاری از امامان و نویسندهای متقدم زیدی پذیرفته^{۱۲} و اربابان فرق و محل نیز جارو دیده را - که از گروه‌های

۱. بغدادی، *الفرق بين الفرق*، ص ۴۴، ۲۳۲ و ۲۳۶.

۲. ابوالفرح اصفهانی، *مقالات الطالبین*، ص ۲۲۷ - ۲۱۷.

۳. نوبختی، *فرق الشیعه*، ص ۶۲.

۴. اشعری، *مقالات الاسلامیین*، ص ۳۳؛ بغدادی، *الفرق بين الفرق*، ص ۲۳۲.

۵. همان، ص ۴۲ و ۴۴.

۶. ع ناشی اکبر، *مسائل الامامه*، ص ۲۰۳؛ اشعری قمی، *المقالات والفرق*، ص ۷۶.

۷. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: یاقوت حموی، *معجم البلدان*، ج ۴، ص ۴۲.

۸. اشعری قمی، *المقالات والفرق*، ص ۴۳؛ اشعری، *مقالات الاسلامیین*، ص ۹؛ بغدادی، *الفرق بين الفرق*، ص ۴۵ و ۴۶ و ۲۳۳.

۹. ابن حمزه، *العقد الثمين فی تبیین أحكام الأئمة الهاشیین*، ج ۲، ص ۲۲۸ - ۱۹۲.

۱۰. صادقی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، ص ۱۲۸ - ۱۲۷.

۱۱. الهیزاده، *جنیش حسنیان*، ص ۲۳۱ - ۲۲۶.

۱۲. هادی، *الاحکام فی الحال و الحرام*، ج ۱، ص ۲۶؛ ابوالعباس حسنی، *المصایب*، ص ۴۴۴ - ۴۲۴؛ ابوطالب هارونی، *الافتاده فی تاریخ الائمه السادة*، ص ۵۲ - ۴۷؛ ابن احمد محلی، *الحدائق الوردية*، ص ۲۹۸ - ۲۷۳.

بزرگ زیدیه است^۱ – براساس مهدی باوری به گروههای تقسیم کرده‌اند که یکی از آنها معتقدان به غیبت نفس زکیه است.^۲ در پاره‌ای از گزارش‌های آنان، «حسینیان زیدی» از معتقدان به امامت محمد بن عبدالله بودند.^۳ در هر حال به نظر می‌رسد که ظهور و قیام محمد حرکتی در جهت بارور کردن مهدی باوری در میان زیدان به حساب آمده و شرایط را برای دوره‌های واپسین آماده ساخته است.

نتیجه

در جمع‌بندی و نتیجه‌گیری این نوشتار بازخوانی نکات زیر ضروری است. مهدی باوری در این دوران که شاید نقطه اوجی در اهتمام به مهدویت از سوی زیدیان باشد، با ایجاد فاصله‌ای معنادار نسبت به دوره قبل – یعنی مهدی‌انگاری زید – به آموزه‌ای بدل شده است که جزئیات فراوانی بالاً‌خصوص در حوزه فردی نسبت به مهدی دارد. به این معنا که اسم، نام پدر و مادر مهدی، مورد توجه قرار گرفته و نشانه‌های ظاهری چون برخی از اوصاف بدنی به استدلال‌هایی برای اثبات مهدویت بدل می‌شود. از سوی دیگر برخی از جربان‌های پیرامونی چون غالیان نیز در این میان تلاش می‌کنند تا به نوعی با مهدی‌انگاری امامان زیدی برای خود جایگاهی دست و پا کنند. همچنانی گزارش‌های روشنی بر پذیرش مهدویت از سوی نامزد عنوان مهدی؛ یعنی نفس زکیه وجود دارد و خاندان او و بالاً‌خصوص پدر وی تلاش‌های زیادی برای این مسئله از خود نشان می‌دهند تا آنجا که مهدی بودن نفس زکیه مورد قبول برخی از خواص جامعه قرار می‌گیرد.

در این زمان نسبت به برخی از نشانه‌های زمانی و یا وقایع مرتبط با قیام مهدی واکنش‌هایی وجود دارد و دلیلی برای مهدویت رهبر زیدی تلقی می‌شود، اما این مسئله به شکلی بنیادین برای اثبات مهدویت محمد بن عبدالله به کار نرفته است. همچنان که در مورد غیبت وی نیز چندان دوامی مشاهده نمی‌شود که احتمالاً ریشه در مرگ عیان نفس زکیه دارد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آینه‌وند، صادق؛ بیاتی، هادی و هادی استهeri، «واکاوی قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و نتایج و پیامدهای آن»، مجله شیعه‌شناسی، سال دوازدهم، ش ۴۸، زمستان ۱۳۹۳.

-
۱. برای اطلاعات بیشتر پیرامون جارودیه ر.ک: رحمتی، «جارودیه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۹، ص ۲۴۲ – ۲۳۹.
  - تاره، «جارودیه»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی ج ۱۷، ص ۲۶۴ – ۲۶۲.
  ۲. اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۵۶۷؛ بغدادی، الفرق بین الفرق، ص ۲۳؛ حمیری، حور العین، ص ۱۵۶.
  ۳. نوبختی، فرق الشیعه، ص ۵۹ – ۵۸؛ اشعری قمی، المقالات و الفرق، ص ۷۴.

٣. ابن ابی شیبہ عبسی، عبدالله بن محمد، *المصنف لابن ابی شیبہ*، تحقیق اسامه بن ابراهیم بن محمد، قاهره، فاروق الحدیث للطباعه و النشر، چ ١، ٢٠٠٨ م.
٤. ابن اثیر جزری، مجدد الدین مبارک بن محمد، *النهاية فی غریب الحدیث*، تحقیق محمود محمد طناحی، طاهر احمد زاوی، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چ ٤، ١٣٦٧ م.
٥. ابن اثیر جزری، مجدد الدین مبارک بن محمد، *جامع الاصول فی احادیث الرسول*، تحقیق عبدالقدار الارناووط، دمشق، مکتبه دارالبيان، چ ١، ١٩٧٢ م.
٦. ابن احمد محلی، حمید الشهید بن احمد، *الحدائق الوردية فی مناقب ائمه الزیدیة*، تحقیق المرتضی بن زید المحظوظی الحسنی، صنعاء، مطبوعات مکتبة مرکز بدر، چ ١، ٢٠٠٢ م.
٧. ابن اعرابی، احمد بن محمد، کتاب المعجم (*معجم ابن الأعرابی*)، تحقیق عبدالمحسن بن ابراهیم بن احمد الحسینی، دمام (عربستان سعودی)، دار ابن الجوزی، چ ١، ١٩٩٧ م.
٨. ابن بطريق، یحیی بن حسن، عمدة عیون صحاح الأخبار فی مناقب إمام الأبرار، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چ ١، ١٤٠٧ ق.
٩. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، العلل المتناهیة فی الأحادیث الواهیة العلل المتناهیة، تحقیق خلیل المیس، بیروت، دار الكتب العلمیة، چ ١، ١٤٠٣ ق.
١٠. ابن حاتم شامی، یوسف بن حاتم، الدر النظیم فی مناقب الأئمة للهادیین، قم، جامعه مدرسین، چ ١، ١٤٢٠ ق.
١١. ابن حماد، ابو عبدالله نعیم، *الفتن ابن حماد*، تحقیق مجذی بن منصور شوری، بیروت، دار الكتب العلمیة، چ ٢، ١٤٢٣ ق.
١٢. ابن حمزه، منصور بالله عبد الله بن حمزه بن سلیمان، *العقد الشمین فی تبیین أحكام الأئمة الهادین*، تحقیق مجدد الدین بن محمد بن منصور المویدی، صعدہ، مرکز أهل البیت للدراسات الإسلامية، ٢٠٠٠ م.
١٣. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، *تاریخ ابن خلدون*، تحقیق خلیل شحادة، بیروت، دار الفکر، چ ٢، ١٩٨٨ م.
١٤. ابن خیاط، أبو عمرو خلیفة بن ابی هیرة، *تاریخ خلیفة بن خیاط*، تحقیق فواز، بیروت، دار الكتب العلمیة، چ ١، ١٩٩٥ م.
١٥. ابن درید، محمد بن حسن، *جمهرة اللغة*، بیروت، دارالعلم للملایین، چ ١، بی تا.

۱۶. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع، طبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقدیر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیة، چ ۱، ۱۹۹۰ م.
۱۷. ابن طاووس، علی بن موسی، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، تحقیق علی عاشور، قم، خیام، ق. ۱۴۰۰.
۱۸. ابن طاووس، علی بن موسی، الملاحم و الفتن فی ظهور الغایب المنتظر ﷺ، قم، شریف رضی، چ ۵، ۱۳۹۸ ق.
۱۹. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.
۲۰. ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی، عمدة الطالب فی أنساب آل أبي طالب، قم، انصاریان، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. ابن منادی، احمد بن جعفر، الملاحم لابن منادی، تحقیق عبدالکریم عقیلی، قم، دارالسیره، چ ۱، ق. ۱۴۱۸.
۲۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چ ۳، بی تا.
۲۳. ابوالعباس حسنه، احمد بن ابراهیم، المصایب، تحقیق عبدالله حوشی، صنعاء، مؤسسه الإمام زید بن علی، چ ۲، ۱۴۲۳ ق.
۲۴. ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین، مقاتل الطالبین، تحقیق سید احمد صقر، بیروت، دار المعرفة، بی تا.
۲۵. ابوالمعالی، محمد حسینی علوی، بیان الأدیان در شرح ادیان و مذاهب جاهلی و اسلامی، تحقیق عباس اقبال، محمد تقی دانش پژوه، تهران، روزنہ، چ ۱، ۱۳۷۶.
۲۶. ابوطالب هارونی، یحیی بن حسین بن هاورن، الافادة فی تاریخ الائمه الساده، صعده، مکتبة اهلالیت ﷺ، چ ۴، ۲۰۱۴ م.
۲۷. ابونعیم، احمد بن عبدالله، تاریخ أصحابیان، تحقیق حسن سید کسری، بیروت، دارالکتب العلمیة، ق. ۱۴۱۰.
۲۸. ابی داود سجستانی، سلیمان بن اشعث، سئن ابی داود، تحقیق صدقی جمیل العطار، بیروت، دارالفکر، ۲۰۰۷ م.
۲۹. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الائمه، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، تبریز، بنی‌هاشمی، چ ۱، ۱۳۸۱ ق.
۳۰. اسماعیلی، اسماعیل، «بررسی نشانه‌های ظهور»، کتاب چشم به راه مهدی ﷺ، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.

۳۱. اشعری قمی، سعد بن عبدالله، *المقالات والفرق*، تهران، تحقیق محمد جواد مشکور، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۲، ۱۳۶۰.
۳۲. اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل، *مقالات الایسلامیین و اختلاف المصلین*، ویسبادن (آلمان)، فرانس شتاينر، چ ۳، ۱۴۰۰ ق.
۳۳. انصاری، حسن، «ابو منصور عجلی»، *دائرۃ المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۶، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۳.
۳۴. برادران، رضا، «تطور باور به مهدی و مهدویت از دیدگاه کیسانیه»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه معارف اسلامی*، ۱۳۹۲.
۳۵. بزار، احمد بن عمرو، *البحر الزخار (مسند البزار)*، تحقیق محفوظ الرحمن زین‌الله، مدینه، مکتبه العلوم والحكم، چ ۱، ۱۹۹۶ م.
۳۶. بسوی، أبویوسف یعقوب بن سفیان، *المعرفة والتاريخ*، تحقیق اکرم ضیاء‌العمری، بیروت، مؤسسه الرساله، چ ۲، ۱۹۸۱ م.
۳۷. بغدادی، عبدالقاهر، *الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیة منهم*، بیروت، دار الجیل - دار الآفاق، چ ۲، ۱۴۰۸ ق.
۳۸. بلاذری، احمد بن یحیی، *كتاب جمل من انساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، چ ۱، ۱۹۹۶ م.
۳۹. بهرامی، روح‌الله، «مغیرة بن سعید و ظهور اندیشه حروفی‌گری در عصر امویان»، *مجله مطالعات تاریخ اسلام*، سال دوم، ش ۵، تابستان ۱۳۸۹.
۴۰. بیهقی، ابی‌بکر احمد بن حسین، *دلائل النبوه و معرفه احوال صاحب الشریعه*، تحقیق عبدالمطیع قلعجی، بیروت، دار الكتب العلمیه، چ ۱، ۱۴۰۵ ق.
۴۱. بیهقی، احمد بن حسین، *الاعتقاد والهداية إلى سیل الرشاد على مذهب السلف وأصحاب الحديث*، تحقیق احمد عصام الکاتب، بیروت، دار الآفاق الجديدة، چ ۱، ۱۴۰۱ ق.
۴۲. پارسا (پایگاه اطلاع رسانی سراسری اسلامی)، *امام مهدی* در آینه قلم، قم، مؤسسه اطلاع رسانی مرجع، ۱۳۸۸.
۴۳. پورسیدآقایی، سید مسعود محمدعلی قاسمی، «(گزاره، آموزه، دکترین) نفس زکیه»، *مجله مشرق موعود*، سال اول، ش ۴، زمستان ۱۳۸۶.
۴۴. تاره، مسعود، «جارو دیه»، *دائرۃ المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۷، تهران، بی‌نا، ۱۳۸۸.

۴۵. تاکر، ویلیام، «بیان بن سمعان و بیانیه»، ترجمه مصطفی صادقی، مجله طلوع، سال هفتم، ش ۲۵، بهار ۱۳۸۷.

۴۶. جاودان، محمد، «گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در تشیع»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۹.

۴۷. جلالی، مهدی و محمد حسن شاطری احمدآبادی، «بررسی اعتبار روایت المهدی فی لسانه رته و نفس جنبش محمد بن عبدالله حسنه در جعل آن»، مجله حدیث پژوهی، سال ششم، ش ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳.

۴۸. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه، تحقیق عطار احمد عبدالغفور، بیروت، دار العلم للملايين، چ ۱، بی‌تا.

۴۹. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق حمدی الدمرداش محمد، بیروت، مکتبه العصریه، ۲۰۰۶ م.

۵۰. حبیبی مظاہری، مسعود، «بیان بن سمعان تمیمی نهادی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، تهران، بی‌نا، ۱۳۸۳.

۵۱. حق‌شناس، علی‌محمد؛ سامعی، حسین و نرگس انتخابی، فرهنگ معاصر: هزاره انگلیسی - فارسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۳.

۵۲. حمیری، نشوان بن سعید، الحور العین، تحقیق کمال مصطفی، تهران، بی‌نا، چ ۱، ۱۹۷۲.

۵۳. حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء كلام العرب من الكلوم، تحقیق مطهر بن علی اریانی، یوسف محمد عبدالله، حسین بن عبدالله عمری، دمشق، دار الفکر، چ ۱، بی‌تا.

۵۴. خاز رازی، علی بن محمد، کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنتي عشر، تحقیق عبد‌اللطیف حسینی کوه‌کمری، قم، بیدار، ۱۴۰۱ ق.

۵۵. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، تحقیق مصطفی عبدالقدیر عطا، بیروت، دار الكتب العلمیة، چ ۱، ۱۴۱۷ ق.

۵۶. خلیلی، زهرا، مهدویت در زیدیه و مقایسه آن با امامیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه ادیان، ۱۳۸۹.

۵۷. خوارزمی، موفق بن احمد، المناقب، تحقیق فضیلۃ الشیخ مالک المحمودی، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چ ۲، ۱۴۱۱ ق.

- .۵۸ دانی، ابو عمر و عثمان بن سعید، *الستن الواردة فی الفتن و غواطیها و الساعه وأشراطها*، تحقيق ضاء الله بن محمد إدريس المباركفوری، ریاض، دار العاصمه، ۱۴۱۶ ق.
- .۵۹ دولابی، محمد بن أحمد، *الكتنى والأسماء*، بيروت، تحقيق محمد الفاریابی، دار ابن حزم، ج ۱، م ۲۰۰۰.
- .۶۰ ذهبي، محمد بن احمد، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام*، تحقيق عمر عبدالسلام تدمري، بيروت، دار الكتاب العربي، ج ۲، ۱۹۹۳ م.
- .۶۱ رحمتی، محمد کاظم، «جارودیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۹، تهران، بی نا، ۱۳۸۴.
- .۶۲ رضوانی، على اصغر، امامت و غیبت، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۷۶.
- .۶۳ زیدی، محمد بن محمد مرتضی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، تحقيق على شیری، بيروت، دار الفكر، ج ۱، بی تا.
- .۶۴ زریاب، عباس، «بیانیه»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۵، تهران، بی نا، ۱۳۷۹.
- .۶۵ شاشی، ابوسعید هیثم بن کلیب، *المسند (مسند الشاشی)*، تحقيق محفوظ الرحمن زین الله، مدینه، مکتبه العلوم و الحكم، ج ۱، ۱۹۹۴ م.
- .۶۶ شعیری، محمد بن محمد، *جامع الاخبار*، نجف، مطبعة حیدریة، ج ۱، بی تا.
- .۶۷ شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *الملل والنحل*، تحقيق محمد بدراں، قم، شریف رضی، ج ۳، ۱۳۶۴.
- .۶۸ صادقی، مصطفی، *تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
- .۶۹ صالحی شامی، محمد بن یوسف، *سبل الهدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد*، بيروت، دار الكتب العلمية، ۱۹۹۳ م.
- .۷۰ صدر، محمد، *تاریخ غیبت کبری*، ترجمه حسن افتخار زاده، تهران، نیک معارف، ۱۳۸۲.
- .۷۱ صدقو، محمد بن علی بن بابویه، *كمال الدين و تمام النعمة*، تحقيق علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، ج ۲، ۱۳۹۵ ق.
- .۷۲ صدقو، محمد بن علی بن بابویه، *معانی الاخبار*، تحقيق علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۱، ۱۴۰۳ ق.
- .۷۳ طبرانی، سلیمان بن احمد، *معجم الاوسط*، تحقيق طارق بن عوض الله بن محمد، عبدالمحسن بن ابراهیم الحسینی، القاهرة، دار الحرمین، ۱۴۱۵ ق.
- .۷۴ طبرانی، سلیمان بن احمد، *معجم الكبير*، تحقيق حمدی بن عبدالمجید السلفی، موصل، مکتبة العلوم و الحكم، ج ۲، ۱۹۸۳ م.

۷۵. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، *دلائل الامامه*، تحقيق قسم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم، بعثت، چ ۱، ۱۴۱۳ ق.
۷۶. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، *تاریخ الأئمّه والملوک*، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، چ ۲، ۱۹۶۷ م.
۷۷. طریحی، فخر الدین محمد، *مجمع البحرین*، تحقيق احمد حسینی اشکوری، تهران، مرتضوی، چ ۳، ۱۴۱۶ ق.
۷۸. طوسی، محمد بن حسن، *الأمالی*، تحقيق مؤسسه البعثة، قم، دار الثقافة، چ ۱، ۱۴۱۴ ق.
۷۹. طوسی، محمد بن حسن، *الغیبة للحجۃ (للطوسی)*، تحقيق عباد الله تهرانی، علی احمد ناصح، قم، المعارف الإسلامية، چ ۱، ۱۴۱۱ ق.
۸۰. فرمانیان، مهدی، «بازتاب مهدویت در تاریخ سیاسی اسلام»، کتاب گونه‌شناسی اندیشه منجی موعود در ادیان، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۹.
۸۱. قاریان، حسین، «مهدویت از دیدگاه فرقه‌های زیدیه»، پایان نامه سطح ۳، قم، حوزه علمیه، ۱۳۹۵.
۸۲. قاضی، حسن، *قیام نفس زکیه با مقدمه‌ای درباره اصول قرآنی نگرشی به تاریخ*، تهران، نشر رسا، ۱۳۵۹.
۸۳. قاضی، وداد، *الکیسانیه فی التاریخ والادب*، بیروت، دار الثقافة، چ ۱، ۱۹۷۴ م.
۸۴. قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله، *الخرائج و الجرائم*، تحقيق مؤسسه الإمام المهدی ﷺ، قم، مؤسسه امام مهدی ﷺ، چ ۱، ۱۴۰۹ ق.
۸۵. گنجی شافعی، محمد بن یوسف، *البيان فی أخبار صاحب الزمان* ﷺ، تهران، دار إحياء تراث اهل البيت ع، چ ۲، ۱۳۶۲.
۸۶. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، تحقيق جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربي، چ ۲، ۱۴۰۳ ق.
۸۷. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، *مرrog الذهب و معادن الجوهر*، تحقيق اسعد داغر، قم، دار الهجرة، چ ۲، ۱۴۰۹ ق.
۸۸. مشکور، محمد جواد، *فرهنگ فرق اسلامی*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
۸۹. مظفری ورسی، حیدر، *جريدة شناسی مهدویت در فرقه‌های شیعی*، قم، دلیل ما، ۱۳۹۲.
۹۰. مقدسی، مطهر بن طاهر، *البلاء و التاریخ*، قاهره، مکتبة الثقافة الدينية، بی تا.

۹۱. مهدوی عباس آباد، محمدرضا، «قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) نخستین قیام علویان علیه خلافت عباسی»، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی، سال هشتم، پاییز ۱۳۸۳، ش ۱۶، پاییز ۱۳۸۳.
۹۲. مؤسسه معارف اسلامی، معجم احادیث الامام المهدي ﷺ، قم، بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۸۶.
۹۳. موسوی‌نژاد، سید علی سید ابوالفضل موسوی آقداش، «بازنمایی جایگاه اندیشه مهدویت در قیام زید بن علی»، مجله انتظار موعود، سال پانزدهم، ش ۴۸، بهار ۱۳۹۴.
۹۴. موسوی‌نژاد، سید علی، «آشنایی با زیدیه»، مجله هفت آسمان، سال سوم، ش ۱۱، پاییز ۱۳۸۰.
۹۵. موسوی‌نژاد، سید علی، «مهدویت و فرقه حسینیه زیدیه»، مجله هفت آسمان، سال هفتم، ش ۲۷، پاییز ۱۳۸۴.
۹۶. ناشی اکبر، عبدالله، مسائل الإمامة، تحقیق علیرضا ایمانی، قم، مرکز مطالعات ادیان و مذاهب، ج ۱، ۱۳۸۶.
۹۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغيبة للنعمانی، علی اکبر غفاری، تهران، صدوق، چ ۱، ۱۳۹۷ ق.
۹۸. نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، بیروت، دار الأضواء، چ ۲، ۱۴۰۴ ق.
۹۹. هادی، یحیی بن حسین بن قاسم، الاحکام فی الحلال و الحرام، صعدہ، مکتبة اهل البیت علیهم السلام، چ ۱، ۱۴۳۵ ق.
۱۰۰. الهی‌زاده، محمدحسن، جنبش حسینیان ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی، قم، شیعه‌شناسی، ۱۳۸۵.
۱۰۱. ولوی، علی‌محمد و منصوره کریمی قهی، «رویارویی نظری گفتمان‌های «سلطه» و «مقاومت» در مکاتبات منصور دوایقی و محمد نفس زکیه»، مجله تاریخ اسلام و ایران، سال نوزدهم، دوره جدید، ش ۴، زمستان ۱۳۸۸.
۱۰۲. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، چ ۲، ۱۹۹۵ م.
۱۰۳. یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر، بی‌تا.